

LAIKO SLENKSTIS Į MIESTĄ

Giedrė Jankevičiūtė

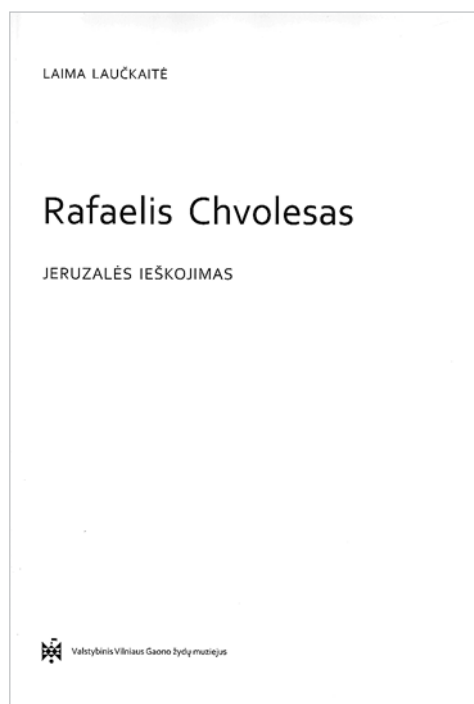
Pastaraisiais metais itin godžiai ieškome žinių apie Vilniaus praeitį, siekdami išplėsti ir pagilinti turimą miesto istorijos vaizdinį. Renkame Vilniaus praeities pėdsakus iš visų įmanomų šaltinių – istorijos įvykių aprašymų, archeologinių iškasenų, fotografijų, dokumentų, laiškų, prisiminimų, meno kūri-

nių ir jų autorių gyvenimų. Tad Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus išleistas albumas apie tapytoją Rafaelį Chvolesą (1913–2002) su išsamia Laimos Laučkaitės įžanga yra vertinga dovana Vilniaus mylėtojams.

Knyga svarbi ne tik tiems, kurie domisi Vilniumi ir vilniečiais, ji atverčia ir mažai žinomą Lietuvos dailės, apskritai – meninės kultūros – istorijos puslapį, pasakojantį apie Holokaustą išgyvenusius žydus dailininkus, jų mėginimus integruotis į sovietinę tikrovę, negalėjimą joje pritapti, emigraciją – Chvoleso ir kai kurių kitų atveju – į Lenkiją, o iš jos toliau, į Vakarų. Chvoleso albume pristatyti ir šios, iki šiol daugiausia pasakojimų, prisiminimų, nuogirdų pavidalu egzistuojančios istorijos fragmentai. Antroji įžanginio teksto dalis, skirta Chvoleso veiklai ir gyvenimui Lenkijoje, po to Paryžiuje, turbūt labiausiai sudomins alternatyviosios, hipotetinės istorijos mėgėjus. Ji paranki, jei kas siekia įsivaizduoti, kas būtų buvę, jeigu SSRS sienos nebūtų buvusios tokios neįveikiamos, kaip viskas būtų susiklostę, jeigu būtumėm galėję laisvai ar bent jau laisviau keliauti, o mūsų dailininkai megzti ryšius su kolegomis bent kaimyninėje Lenkijoje.

Knyga apie Chvolesą atsirado bendradarbiaujant Paryžiuje gyvenančiam dailininko sūnui Milijui Chvolesui – jis albumo sumanytojas ir pagrindinis finansuotojas – ir Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui. Albumas skirtas ne vien lietuvių skaitytojui – paraleliai išleisti jo variantai anglų ir prancūzų kalbomis. Atspausdintos ir brošiūros-įdėklai su teksto santraukomis rusų ir lenkų kalbomis, tikintis, kad knyga sukels susidomėjimą Rusijoje bei Lenkijoje – šalyse, kurios susijusios su Chvoleso gyvenimu, paveikė jo gyvenimą ir kūrybą. Taigi šis leidinys yra ir sūnų rankomis sukurtas paminklas tėvui. Labai gražus ir prasmingas paminklas.

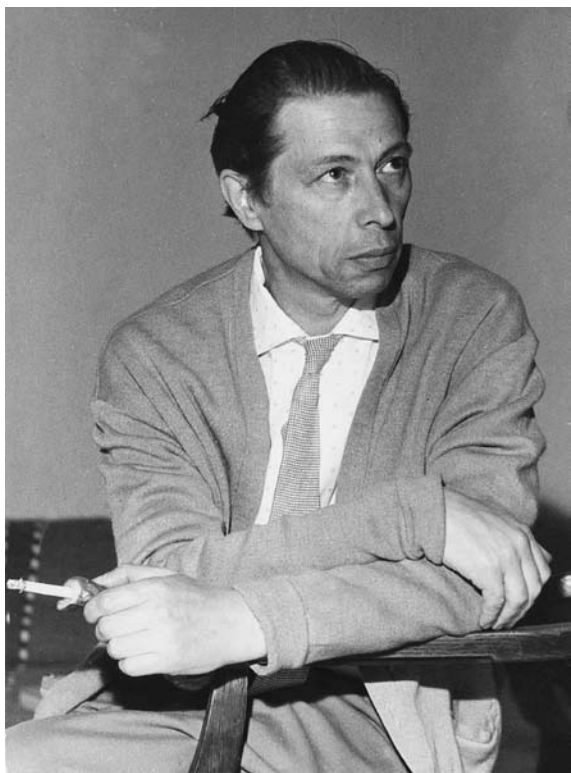
Chvolesas – vilnietis, gimęs ir augęs neramiais Pirmojo pasaulinio karo ir pokario metais vietinėje religingų žydų šeimoje. Baigęs chederį ir žydų gimnaziją su dėstomąja jidiš kalba, jis įstojo į Vilniaus dailininkų

Knygos antraštinis puslapis
Dailininkė Jūratė Razumienė

Laima Laučkaitė (sud.),
RAFAELIS CHVOLESAS: JERUZALĖS IEŠKOJIMAS:
Albumas,
tekstus iš jidiš kalbos vertė Lena Benoualid,
Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus,
2013, 272 p., XLIV + 262 iliustr., [1000] egz.

draugijos Dailių amatų mokyklą, kurioje įgijo dailės pradmenis. Po to mokėsi tapybos privačiai pas tautietį Mozę Leibovskį ir Stepono Batoro universiteto Dailės fakulteto peizažo klasės dėstytoją Aleksandrą Šturmaną. Debiutavo 1933 m. Abos Šapiro dailės salone Didžiojoje gatvėje. Jo bendraamžiai, kaip ir jis, buvo iš vargingų sluoksnių kilę, permainingą ištroškę jauni žydų menininkai, susirūpinę savo tapatybės ieškojimais. Tad natūralu, kad Chvolesas suartėjo su modernios lokalaus žydiškumo raiškos ieškančiais grupės *Jung Vilne* nariais, išitraukė į jos veiklą. Įstojo ir į Žydų dailininkų draugiją, buvo aktyvus jos narys, net tapo išrinktas draugijos išdininku. 1938 m. Bunimovičiaus pasaže Pylimo gatvėje jis surengė pirmąją asmeninę kūrybos parodą, kurioje vyravo skurdžių Užupio ir Safjanikų gatvelių vaizdai, tų rajonų gyventojų veidai ir kasdienybės fragmentai. Žydų varguomenės gyvenimą jaunasis tapytojas matė ne kaip vaizdingą dailės motyvą, bet, visų pirma, kaip pasaulio neteisybę, kurią reikia ištaisyti. Manė, kad siekiant šio tikslo, komunizmo idėjos gali pasiūlyti tinkamą kelią ir priemones, tad jos

Rafaelis Chvolesas. XX a. septintas dešimtmetis
Nuotraukos ir iliustracijos iš Laimos Laučkaitės albumo
Rafaelis Chvolesas (Vilnius, 2013)

jam atrodė artimos ir patrauklios. Atitinkamai Chvolesas patikėjo gerais sovietų ketinimais. Palankiai juos sutiko, kai šie trumpam pasirodė Vilniuje 1939 m.,

o paskui sugrįžo 1940-ųjų vasaros pradžioje. Todėl mielai išitraukė į naujos visuomenės „statybą“, buvo paskirtas dirbti į Baltarusiją, į Vileikos srities meno veiklos administravimo įstaigą. 1941 m. birželio pabaigoje Chvolesas buvo pasiūstas į Minską rengti parodos. Tai jam išgelbėjo gyvybę. Gimtajame Vilniuje žuvo dailininko tėvai, trys iš penkių seserų, kūdikio besilaukianti jauna žmona. Chvolesas išliko pasitraukęs į SSRS. Rusijoje sutiko ir pamilo kitą moterį, sukūrė naują šeimą, sulaukė dviejų sūnų – Aleksandro ir Milijaus, tačiau negalėjo pamiršti Vilniaus. Sugrįžo į savo jaunystės miestą, bet rado tik jo šešėlį, liūdnai klaidžiojantį virš ištuštėjusių griuvėsių. Jis fotografavo ir tapė žydų gyvenimo likučius – namų griaučius, sinagogų griuvėsius, kapines, – kuriuos neilgai trukus nušlavė sovietizacijos banga. Bandė jauintis ir jo akyse pradėjusį augti naująjį Vilnių. Plonais teptukais guašu ir aliejiniiais dažais tapė topografiškai tikslus Bernardinų – tuomet Jaunimo – sodo (il. 42), Žaliojo tilto (il. 36, 37) ir Leningrado architekto Giovanni Rippa-Angioletto suprojektuoto Mokslininkų namo (il. 41, 43, 44) – stalininio Vilniaus ikonos – statybų vaizdus. Šiandien tai ne tik tikrovės „metraštininko“ meistrystę patvirtinantys kūriniai, bet ir unikali ikonografinė medžiaga. Neįprastas mūsų dailėje ir Chvoleso žvilgsnis į Vilniaus pramoninius priemiesčius su fabričių kaminų fone prigludusiais darbininkų name-liais (il. 38), panoramos nuo Tauro kalno (il. 40), stebinančios tuštumomis, kurios žiojėjo miesto audinyje pirmaisiais pokario dešimtmečiais. Įdomu, ar tokį Vilnių dar kas nors yra užfiksavęs, ar jį galime rasti tik Chvoleso tapyboje? Klausimas šiuo atveju retorinis, nes knygos autorė sau jo nekėlė, matyt, neįvertinusi skaitytojo smalsumo ir galimo noro gauti bent nuorodą į ieškomą atsakymą.

Vilniaus istorija knygoje atsiskleidžia per intriguojamai išdėstytą Chvoleso biografiją. Tiek, kiek ji persipynė su pasakojimo herojaus gyvenimu. Laučkaitė vengia pernelyg nukrypti nuo Chvoleso asmeninės istorijos, tik aiškindama jo likimo vingius atsigręžia į jų priežastis, nulemtas politinių permainingų ir lūžių. Apie tai žinome pakankamai, bet skaitant pasakojimą apie Chvoleso likimą, – ar tai būtų pirmasis skyrius „Jaunystė tarpukario Vilniuje“ (p. 5–11), ar trečiasis „Pokario Vilniuje“ (p. 14–25), ar Varšuvos laikotarpiui skirtas ketvirtasis (p. 26–33), – viena po kitos paradoksaliai atsiveria daugybė smulkių mūsų žinojimo spragų. Jos čia pat užpildomos, nors dažniausiai pernelyg taupiai – autorę juk riboja leidinio pobūdis ir teksto apimtis. Vilniaus dailininkų draugijos Dailių amatų mokykla

adresu Šv. Onos g. 5, Abos Šapiro dailės salonas kino teatre „Eden“ Didžiosios gatvės name, pažymėtame aštuonioliktu numeriu... Jei Laučkaitė nebūtų tokia atidi adresams, visa ši informacija apie mokyklas ar parodų sales praslystų nepažadinusi skaitytojo vaizduotės, o dabar galbūt kam nors parūps aptikti, kur visa tai galėjo vykti.

Regis, leistas į įsivaizduojamą kelionę po miestą įkandin knygos autorės ir jos herojaus turėtų būti aiškiau ir paprasčiau persikėlus į sovietinį Vilnių, bet išaiškėja, kad ir jį pažįstame nepakankamai. Sekant netikėtais atradimais nustebinanti šio skyriaus naratyvą, išaiškėja, kaip tikslingai autorė parinko ikonografinę medžiagą įžangos iliustravimui. Chvoleso piešiniai, jo darytos fotografijos, keli vaizdai iš dailininko asmeninio nuotraukų albumo, netgi visiškai banalus dokumentas – stojant į LSSR dailininkų sąjungą rusų kalba rašytos autobiografijos puslapio reprodukcija padeda kurti pasakojimo įtampą ir jį sudabartinti. Žvilgsnį išsyk prikausto pirmasis atvartas (p. 14–15). Jis iliustruotas dviem fotografijom. Pirmoje – duksliais kostiumais vilkintys jauni vyrai, šiltą vasaros dieną žingsniuojantys

Rafaelis Chvolesas. Pokario Vilniuje. Fotografija. XX a. penktas dešimtmetis

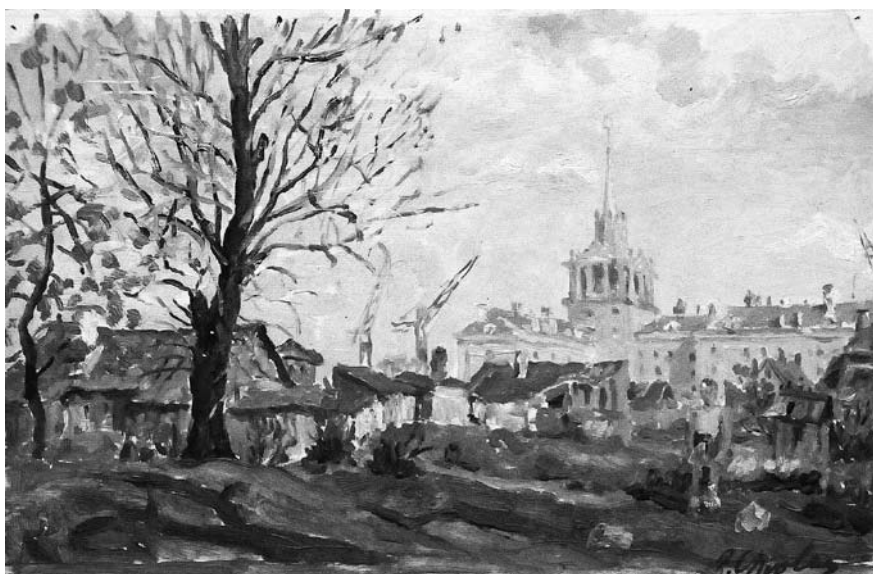
Rafaelis Chvolesas. Didžiosios sinagogos griuvėsiai. Fotografija. 1946

pagrindine Vilniaus senamiesčio trasa – Pilies gatve, – pervadinta rusų proletarinio rašytojo Maksimo Gorkio vardu. Vienas jų neša per petį persimetęs šviesios drobės maišą, kuriame ryškėja tais laikais deficitinio batono kontūras ir dairosi į baldų parduotuvės vitriną kitoje gatvės pusėje. Apranga, maišas, į audinį ar popierių įsuktas ryšulys kito vyro rankose, dvikalbės – lietuviškos ir rusiškos – gatvės vardo lentelės liudija karo nuskurdinto, bet pamažu atsigaunančio miesto realybę, kurią vis labiau keičia sovietizacija. Vienintelė Chvoleso jaunystės Vilniaus liekana šiame vaizde – Skapo gatvės perspektyva, atsiverianti pro apšepusią arką, jungiančią vienas priešais kitą stovinčius namus. Atsklandinės nuotraukos naratyvą užbaigia kito puslapio apatiniajame kamputyje įkomponuota nedidelė nuotraukėlė su negyvomis Didžiosios sinagogos kvartalo pastatų sienomis, vaiduokliška kyšančiomis žolėmis pradėjusioje užaugti griuvėsių dykroje.

Klajojant įkandin Laučkaitės Chvoleso pėdomis po ištuštėjusius geto kvartalus, žydų kapines, jo gimtąjį Safjanikų rajoną, mus lydi dailininko sukurti vaizdai. Teksto autorė tarsi tęsia savo herojaus misiją vaizduojant Vilnių palikti „istorinius ir etnografinius dokumentus“, tad kone sulig kiekvienu žingsniu sužinome ką nors nauja apie lankomas vietas. Ši Chvoleso ir Vilniaus istorijos atkarpa susiejama su dviem lemtingais įvykiais – iš Maskvos 1949 m. atsiritusia pražūtinga antisemitizmo banga, kuri nušlavė žydų paveldo likučius, ir šešto dešimtmečio pabaigos liberalizacija, leidusia išsiskleisti Chvoleso meninėms ambicijoms, kurios nulėmė jo apsisprendimą emigruoti į Lenkiją.

Vertingos skyriuje pateiktos žinios apie sugriauto Vilniaus dokumentavimą ir šioje veikloje dalyvavusius asmenis, įdomūs faktai apie Chvoleso socialinius ryšius, bendravimą su Katastrofą išgyvenusiais vietiniais žydais, kontaktus su lietuvių dailininkų bendruomene. Apie tai norisi sužinoti daugiau, bet ir vėl – toks pasakojimo vingis vestų tolyn nuo knygos herojaus istorijos.

Vienintelis dalykas, kurį teksto autorė gal būtų galėjusi aiškiau įvardyti, – tai Chvoleso individualaus stiliaus permainų aplinkybės. Apie 1955 m. jo teptukas įsisiautėjo: vietoje lengvais potėpiais nuaustų tikroviškų miesto vaizdų drobės paviršiuje ima grūstis formos ir spalvos, gula stori potėpiai, jais modeliuojamos formos ir žymimi pavaizduotų objektų kontūrai. Atrodo, lyg Chvolesas staiga būtų savyje pajutęs ne vieną litvaką įtraukusios Paryžiaus mokyklos kvietimą,

Rafaelis Chvolesas. Mokslininkų namai. 1954

Rafaelis Chvolesas. Sinagoga. 1945

o kartu ėmęs šlietis prie kolegų lietuvių, kurie iš visų jėgų siekė atgaivinti prieškario „Ars“ grupuotės kolo-rizmą. Gilesnis jo kūrybos įšaknydinimas prancūzų modernizmo tradicijoje ir jos suformuotoje lietuviškoje ekspresyvaus mosto tapyboje būtų prasmingas dar ir tuo, kad leistų glaudžiau susieti Chvoleso kūrybos apžvalgą su poskyryje „Monotipijos“ (p. 23–24) dėstomomis mintimis. Beje, šią techniką, kuri suvaidino ryškų vaidmenį modernizuojant Lietuvos daile, taikė ne vien Laučkaitės minimi Chvolesas, Naumas Alpertas, Rachilė Krukaitė (p. 23), bet ir ištisas būrys lietuvių dailininkų – Alfonsas Ambraziūnas, Vytautas Šerys, Teodoras Kazimieras Valaitis ir kiti. Dailės tyrinėtojams šis faktas gerai žinomas, bet knyga juk skirta ne vien jiems. Tai svarbu išaiškinti, teigiant, kad pakitęs santykis su daile, nauji kūrybiniai siekliai pastūmėjo Chvolesą išvažiuoti iš Vilniaus su antrąja lenkų repatriantų banga, pasinaudojus prieškario metais įgyta Lenkijos pilietybe. Pasak Laučkaitės, Chvolesas buvo „vienas paskutiniųjų 1959 m. repatriantų“ (p. 25). Pagautas kūrybinės laisvės troškimo, pajutęs saviraiškos svaigulį, jis vylėsi Lenkijoje rasti palankesnę, mažiau suvaržytą kūrybinę aplinką. Akivaizdu, kad atsidūręs Varšuvoje, patyrė stiprų poreikį įvaizdinti Holokausto atmintį ir tapo vienu iš tų pokario Lenkijos dailininkų, kurie ėmėsi šio uždavinio. Šio konteksto Laučkaitės pasakojime trūksta, tad gana gausi faktinė informacija apie Chvoleso lenkiškąjį kūrybos laikotarpį be „rišamosios medžiagos“ neužsilaiko skaitytojo atmintyje. Kita vertus, kai kurias teksto autorės kruopščiai surinktas žinias padeda įsidėmėti jos pateiktas vizualinis komentaras – Chvoleso iliustruotų knygų atvartai, vaizdai iš

parodų, katalogų viršelių reprodukcijos. Kūrybinio palikimo ir pripažinimo fone nudiegia komentaras apie aplinkybes, kurios privertė Chvolesą 1969 m. palikti Varšuvą, jam tapusią vaisinga ir dosnia priebėga. Nauja akistata su antisemitizmu, dar viena persekiojimų banga nubloškė jį į jaunystės svajonių miestą Paryžių, kuris tiems laikams buvo nepasiekiamoje tolybėje nuo gimtojo Vilniaus.

Baigiamasis skyrius Laučkaitės pasakojime pats optimistiškiausias – gyvenimas išsvajotame modernizmo ir bohemos centre, pripažinimas, vėliau sėkminga Chvoleso palikimo sklaida po dailininko mirties. Tačiau informacija apie kūrybinių grįžimą į Vilnių aiškiai sako, kad Chvolesas taip ir liko savojo miesto tremtiniu. Tą patį liudija ir jo kūryba, kurioje Vilniaus vaizdai neišnyko nei gyvenant Varšuvoje, nei atsidūrus Paryžiuje.

Albuminė knygos dalis ne visiškai paklūsta įžangos naratyvui. Matyt, sudarytoją, kaip dažnai nutinka, varžė šeimos troškimas paviešinti kiek įmanoma daugiau kūrybinių, be abejo, akcentuoti ir Chvoleso nostalgiją žydiškoms šaknims, kartu suartėjimą su tarptautinio modernizmo ieškojimais antrą gyvenimo pusę. Reproduktojų kūrybinių gausa šiek tiek pakenkia Chvoleso meninio palikimo reprezentacijai, nes jo talentas nežibėjo reta genialumo kibirkštimi. Chvoleso masto menininkų kūrybos visuma vertinga kaip fonas, kon-

tekstas geriausiems, t. y. meistriškiausiai atliktiems, įtaigiausiems savo vaizdais kūriniais, kuriuos ir vertėtų labiausiai išryškinti, siekiant įrašyti dailininko vardą į dailės istoriją. Taigi knyga tarsi suskyla į dvi dalis – aiškia ir nuoseklia įžangą bei jos logiką atakuojantį albumą, kurio tirštas daugiažodiškumas vis dėlto nenustelbia ir nesuardo Laučkaitės naratyvo logikos. Laima Laučkaitė įtaigiai atskleidžia Chvoleso meninio paveldo unikalumą ir reikšmę jo jaunystės miesto gyventojams, parodydama sąsajas tarp mūsų ir tos vilniečių kartos, kuriai priklausė jos herojus. Įžangos iliustravimui pritaikyti Chvoleso palikti vaizdai – piešiniai, paveikslai, fotografijos – padeda mums suvokti ir pajusti, kad jis ir jo bendraamžiai gimė, augo, mokėsi, svajojo, kūrė, kentėjo, mylėjo žiūrėdami į tuos pačius namus, medžius, mindami tas pačias gatves ir gal net tuos pačius grindinio akmenis kaip ir mes. Perskaitę tekstą ir išžiūrėję į jo iliustracijas įsitikiname: kukli, į akis nekrinti knygos išorė – pilkšva drobe trauktas viršelis su Chvoleso autografo ir pavadinimo paantraštės „Jeruzalės ieškojimas“ išpildais – apgaulingas. Po regimai paprastu rūbu slypi intriguojanti gyvenimo ir meninės veiklos istorija, žadinanti mūsų vaizduotę ir vedanti per laiko slenkstį į miestą, kurį geriausiai padeda pažinti jo žmonės, šiuo atveju – tapytojas Rafaelis Chvolesas. ■

Rafaelis Chvolesas. Aušros vartų gatvė. 1956